

ДРОЗД
Петро Юрійович,
асистент кафедри фізіології,
біохімії рослин та біоенергетики,
Національний університет
біоресурсів і природокористування
України (м. Київ)

РОЗВИТОК ГЕОБОТАНІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ в 20–30-х рр. ХХ ст.

Методами конкретно-історичного, порівняльного та проблемно-хронологічного аналізу зроблено спробу відтворити історію геоботанічних досліджень в Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.). У результаті виявлено, що 20–30-ті рр. ХХ ст. характеризуються інтенсивними дослідженнями, проведеними науковими сільськогосподарськими та ботанічними установами й організаціями – Сільськогосподарським науковим комітетом України, Харківським університетом, Українським інститутом прикладної ботаніки, Харківським сільськогосподарським інститутом та ін., провідними науковцями (Є.М. Лавренко, Д.Г. Віленський, Г.Г. Махов, Н.О. Десятова-Шостенко та інші) створено низку геоботанічних карт окремих регіонів України.

Ключові слова: *геоботаніка, Сільськогосподарський науковий комітет України, Харківський університет, Український інститут прикладної ботаніки, Харківський сільськогосподарський інститут, флора України*

Методами конкретно-исторического, сравнительного и проблемно-хронологического анализа предпринята попытка воссоздать историю геоботанических исследований в Украине (20-30-е гг. ХХ в.). В результате выявлено, что 20-30-е гг. ХХ в. характеризуются интенсивными исследованиями, проведенными научными сельскохозяйственными и ботаническими учреждениями и организациями – Сельскохозяйственным научным комитетом Украины, Харьковским университетом, Украинским институтом прикладной ботаники, Харьковским сельскохозяйственным институтом и др., ведущими учеными (Е.М. Лавренко, Д.Г.Виленский, Г.Г. Махов, Н.А. Десятова-Шостенко и другие) создан ряд геоботанических карт отдельных регионов Украины.

Ключевые слова: *геоботаника, Сельскохозяйственный научный комитет Украины, Харьковский университет, Украинский институт прикладной ботаники, Харьковский сельскохозяйственный институт, флора Украины.*

The aim of the article is, using the methods of concrete historical, comparative and problem-chronological analysis, to reconstruct the history of geobotanical studies in Ukraine (20-30's of XX century.). The results of the study demonstrated

that 20-30's of XX century were characterized by intensive studies conducted by scientific agricultural and botanical institutions and organizations - Agricultural Scientific Committee of Ukraine, Kharkiv University, Ukrainian Institute of Applied Botany, Kharkiv Agricultural Institute etc., by leading scientists (Ye.M. Lavrenko, D.H. Vilenskyi, H.H. Mahov, N.O. Desiatova-Shostenko and others), it was created a series of geobotanical maps of some regions of Ukraine.

Key words: *geobotany, Agricultural Research Committee of Ukraine, Kharkiv University, Ukrainian Institute of Applied Botany, Kharkiv Agricultural Institute, flora of Ukraine.*

Одним із пріоритетних завдань аграрної політики України сьогодні є розумне ведення господарства і збереження природних ресурсів, які визначають продовольчу безпеку держави та якість життя населення загалом. Значну допомогу у вирішенні цієї проблеми можуть надати результати досліджень з геоботаніки, основне завдання якої – визначення рослинного покриву як важливого природного ресурсу, фіксування його сучасного стану та аналіз тенденцій розвитку за геоботанічними картами, які дозволяють встановлювати потенційні можливості рослинного покриву. Геоботаніка може обґрунтовувати створення штучних фітоценозів, режими вирубки лісу, створення заповідних територій, використання пасовищ та сіножатей.

Як свідчать галузеві фахові видання, геоботаніка як наука виникла у ХІХ ст., а в Україні найбільшого розвитку набула а 20–80-х рр. ХХ ст. Особливий інтерес становлять геоботанічні дослідження 20–30-х рр. минулого століття, що характеризуються інтенсивними науковими розвідками рослинного покриву, який ще не зазнав тотального техногенного навантаження, а також створенням перших геоботанічних карт. Нещадна експлуатація природних ресурсів, хімізація сільського господарства привели до викривлення історичної картини біоценотичного різноманіття. Її відтворення сприятиме правильному застосуванню землевпорядниками геоботанічних методів для відбору земель під орні угіддя (на основі індикаторних властивостей рослин), під осушування, для проектування лісів.

Аналіз історіографічних напрацювань попередників вказує на ту обставину, що розвиток геоботаніки зазначеного періоду висвітлювався

фрагментарно через дослідження біографії та діяльності окремих учених – Д.Г. Віленського [1], Є.М. Лавренка [2], М.В. Котова [3], Н.О. Шостенко [4]. Отже, комплексне узагальнення результатів вітчизняних геоботанічних досліджень у 20–30-х рр. ХХ ст. усе ще потребує додаткових дослідницьких зусиль.

Метою та завданням даного наукового дослідження є відтворення історії геоботанічних досліджень в Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.) шляхом здійснення історико-наукового аналізу літератури та архівних матеріалів.

Геоботаніка – (від грец. слова гео –земля і «botane» – трава, пасовище) – наука про рослинне вкриття Землі, його формування, структуру, зміни, класифікацію, районування, просторове розміщення і поєднання фітоценозів та зв'язок з навколишнім середовищем. Повної єдності у розумінні геоботаніки як науки немає. Серед радянських ботаніків одні розуміли її як синонім фітоценології (Альохін В.В., Сукачов В.М., Шенніков А.П.), інші (Сочава В.Б.) включали у це поняття також ботанічну географію. Ще ширше розуміння геоботаніки, із включенням до неї екології рослин, поширене серед закордонних вчених. Термін «геоботаніка» був запропонований у 1866 р. одночасно російським ботаніком-грунтознавцем Ф.І. Рупрехтом і німецьким ботаніком А. Грізенбахом. Ботанік Й.К. Пачоський, котрий тривалий час працював в Україні і вивчав її флору та рослинність, назвав цю науку флорологією (1891 р.), а пізніше фітосоціологією (така назва переважно використовується у зарубіжних виданнях).

Наукові основи геоботаніки в Україні почали формуватися наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. завдяки дослідженням Й.К. Пачоського, Г.М. Висоцького, котрі сформували основні засади сучасної фітоценології. Г.М. Висоцький (1865–1940 рр.) брав участь у Полтавській експедиції з господарської оцінки земель та степовій експедиції під керівництвом В.В. Докучаєва, де досліджував лісові насадження[5, с. 23].

Й.К. Пачоський (1864–1942 рр.) був широкоєрудованою людиною, видатним ученим біологічної науки і талановитим музейником. Його перу

належить понад 300 ґрунтовних наукових праць, присвячених глибокому і всебічному вивченню складу та історії розвитку флори й рослинності середньої і південної частини східної Європи, головним чином України та Польщі, а також висвітленню загальних питань ботанічної і частково зоологічної науки. Він був одним із творців фітоценології і автором першого підручника з цієї дисципліни.

Під час навчання в Уманському училищі землеробства і садівництва (1882–1886 рр.) [6, с. 24], Й.К. Пачоський здійснив численні екскурсії Черкащиною, вивчав умови зростання різноманітних рослин, збирав матеріали для гербаріїв. Результатом цієї копіткої роботи стала його перша наукова праця «Нариси флори околиць м. Умані Київської губернії» (1887 р.).

На запрошення професора Університету Св. Володимира І.Ф. Шмальгаузена, Й.К. Пачоський у 1888 р. переїхав до Києва, де до 30 квітня 1894 р. працював помічником головного садівника Ботанічного саду університету. За цей час він привів до ладу і визначив рослини гербарію та ентомологічні колекції музею університету. За дорученням Київського товариства природознавців учений проводив дослідження флори і фауни Херсонської, Подільської, Волинської, Полтавської та Астраханської губерній, в Криму та на Дону, двічі був на Поліссі. Про результати своїх досліджень Й.К. Пачоський постійно доповідав на зборах товариства, а праці свої друкував на сторінках його «Записок»: «Про флору і фауну околиць м. Володимира-Волинського» (1888 р.), «Матеріали для флори Заславського та Ковельського повітів Волинської губернії» (1888 р.).

У 1895 р. учений переїхав у Дубляни, що біля Львова, де до 1897 р. працював асистентом кафедри ботаніки вищої школи землеробства, читав курс лекцій з ботаніки і садівництва, виконуючи обов'язки професора. За дорученням Краківської Академії наук Й.К. Пачоський одночасно проводив флористичні дослідження Східної Галичини, Буковини і частково Угорщини, вивчав флору Західного Поділля та північної Бесарабії [7, с. 43].

Ученим було опубліковано майже 70 праць з флори України, серед них найважливішою є «Флора Полісся та прилеглих місцевостей», яка була надрукована в «Трудах Санкт-Петербургского общества естествоиспытателей» в 1897–1900 рр. У ній автор описав 1291 вид дикорослих рослин, які зустрічалися на Волині та інших губерніях Полісся. Ця праця не втратила свого наукового значення й тепер.

У 1906 р. Й.К. Пачоський організував та очолив Херсонський природничо-історичний музей, разом з тим був професором Херсонського політехнічного інституту, продовжував здійснювати ботанічні екскурсії, часто відвідував Асканію-Нову. У цей період з-під пера вченого вийшли праці: «Основні риси розвитку флори Південно-Західної Росії» (1910 р.), «Херсонська флора» (1914 р.), «Опис рослинності Херсонської губернії» (1915 р. – І. Ліси, 1917 р. – ІІ. Степи, 1927 р. – ІІІ. Плавні, піски, солончаки, бур'яни) та багато інших, які є настільними книгами всіх фахівців-ботаніків.

Гордістю вченого була зібрана ним велика гербарна колекція, зразки якої знайомлять з рослинним багатством певних територій. Основна частина колекції знаходиться в Херсонському краєзнавчому музеї. Його гербарні матеріали зберігаються в Гербарії Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України, Державному природничому музеї НАН України (м. Львів) та інших наукових установах.

Велику роль у розвитку вітчизняної геоботаніки мав В.І. Талієв (1872–1932 рр.) – відомий російський ботанік, який тривалий час працював у Харківському університеті (1895–1913 рр.), де виплекав цілу плеяду геоботаніків. У 1911 р. він став засновником Харківського товариства любителів природи, яке очолював до 1918 р. Учений був науковим керівником М.В. Клокова, Є.М. Лавренка, М.І. Котова і постійно залучав їх до участі у спільних дослідженнях. Під його керівництвом вивчено якісний і кількісний склад флори Харківщини, проведено ґрунтово-ботанічну експедицію з дослідження Харківської губернії при Харківській Губернській Земельній Управі.

На працях вищезазначених учених виховувалось наступне покоління геоботаніків – Д.К. Зеров, Є.М. Лавренко, Ю.Д. Клеопов та інші.

Варто відзначити, що у 20–30-х рр. ХХ ст. фундаментальні геоботанічні дослідження проводилися у провідних ботанічних та сільськогосподарських наукових установах й організаціях – Сільськогосподарському вченому (згодом – науковому) комітеті України (СГВКУ, СГНКУ), Харківському університеті, Українському інституті прикладної ботаніки (УІПБ), Харківському сільськогосподарському інституті та ін.

1 листопада 1918 р. було створено Сільськогосподарський вчений комітет України – один з предтеч теперішньої Національної академії аграрних наук. Він розгорнув активну роботу щодо згуртування вітчизняних наукових сил, відродження зруйнованих галузевих науково-дослідних установ. СГНКУ мав розгалужену структурну систему, в його складі діяли 10 (1919 р.), а згодом 16 секцій: економічна, метеорологічна, дослідної сільськогосподарської справи, хімічна, ґрунтознавства, ботанічна, зоологічна, боротьби зі шкідниками, народного сільськогосподарського побуту, рільництва, садівництва та городництва, лучного господарства, сільськогосподарської освіти, популяризації та видавництва, меліораційна, лісова, технічна [8, с. 16].

Згідно зі списком співробітників СГНКУ, що зберігається у ЦДАВО України, у складі ботанічної секції, яку очолював професор О.А. Яната, існувала підсекція геоботаніки, до якої належали відомі вчені: геоботанік Є.М. Лавренко, фахівець з питань систематики рослин, геоботаніки і охорони природи М.І. Котов, видатний ґрунтознавець, геоботанік, професор Д.Г. Віленський, ботанік-систематик М.В. Клоков, еколог, геоботанік Н.О. Шостенко (Десятова-Шостенко), ботаніки Ф.Я. Левина, К.П. Кулжинська, спеціалісти Р.Т. Кравченко, Медведьова, А. Порецький [5, арк. 83–89]. Ці науковці зробили визначний внесок у розвиток геоботаніки в Україні у першій половині ХХ ст.

Є.М. Лавренко (1900–1987) – талановитий український та радянський геоботанік, який віддав багато сил вивченню степової рослинності. Неперевершений знавець українських степів, степів країн Європи та Азії, він розробив їх класифікацію, розділивши на зони та провінції Європейсько-Азійської області; ним виділено північні строкаті дерновинно-ковилово-різнотравні та південні дерновинні ковилово-житнякові біднорізнотравні степи. У роки навчання в університеті (1918–1922 рр.) Є.М. Лавренко спеціалізувався як систематик і флорист, вивчав місцеву флору, описав нові таксони (*Festuca rubra* var. *cretacea* Lawrenko та ін.), досліджував рослинність боліт Харківської губернії [2, с. 49]. Під керівництвом В.І. Талієва Є.М. Лавренко здійснював екскурсії на крейдяні відслонення р. Дінця, був залучений до визначення гербарних зборів експедиції з вивчення рослинності Харківського губернського земства, у 17 років опублікував в «Бюллетене Харьковского общества любителей природы» першу працю «К флоре Харьковского у.» (1918 р.) [10, с. 28–30]. У 1922 р. Є.М. Лавренко вступив до аспірантури науково-дослідної кафедри ботаніки при Харківському інституті народної освіти та продовжив вивчення української флори, здійснюючи численні польові маршрути і досліджуючи всі доступні гербарні сховища різних міст. У результаті ним було описано низку нових таксонів, виявлено нові для України види, уточнено ареали рідкісних рослин тощо. Ці дані публікувалися ученим в українських виданнях і в Ботанічних матеріалах Гербарію Головного ботанічного саду РРФСР. Одночасно Є.М. Лавренко опублікував серію робіт про сфагнові торфовища Харківської губернії, опис цілинних степів, написав спільно з М.В. Клоковим нарис про рослинність Донбасу, підготував матеріали для ботаніко-географічного районування України, виконав опис лісів Донецького кряжу, опис рослинності Нижньодніпровських пісків тощо [11, с. 9–10]. Ці статті, прекрасно документовані багатим фактичним матеріалом, зберегли своє наукове значення до теперішнього часу. У 1927 р. учений опублікував нарис рослинності

Є.М. Лавренко

України, а в 1930 р. – велику оглядову роботу про рослинність України з картами ареалів найважливіших рослин і картою геоботанічного районування України.

До початку 30-х рр. ХХ ст. Є.М. Лавренко став одним із найавторитетніших вчених-ботаніків України, блискучим знавцем її флори і рослинності. [2, с. 49]. У цей період Є.М. Лавренко здійснював підготовку I тому «Флори УСРР» (який вийшов лише в 1935 р. за сприяння Українського науково-дослідного інституту рослинництва), будучи заступником редактора, автором вступної статті про ботаніко-географічне районування України з картою ботаніко-географічних районів і одним з основних авторів спеціального тексту: ним описано 12 родин, у тому числі родину *Gramineae* (за виключенням родів *Diplachne*, *Stipa Poa*) [12].

Під керівництвом Є.М. Лавренка здійснено геоботанічне районування колишнього СРСР, видано фундаментальні праці «Польова геоботаніка», «Рослинність СРСР» і багатотомну «Геоботаніку». Учений уперше ввів поняття про фітосферу як частину біосфери, заселену рослинними організмами. Чимало праць присвятив вивченню історії флори та рослинності.

Ще одним членом СГНКУ, до сфери інтересів якого входила геоботаніка, був ґрунтознавець, флорист, доктор геолого-мінералогічних наук, професор Д.Г. Віленський (1892–1960). Учений розпочав свою наукову роботу як геоботанік і флорист-систематик, вивчав засолені ґрунти України, Азербайджану, США [13, арк. 1–11]. Займався питаннями класифікації ґрунтів, зокрема засолених, фізикою та географією ґрунтів, розробляв методики ґрунтових досліджень, картографування ґрунтів. Д.Г. Віленський вивчав лікарські рослини, рослинність засолених луків і солонців як кормових угідь. Цікавлячись заливними луками степової частини Нижнього Поволжя, вчений прийшов до висновку, що їх ґрунти і рослинність представляють зональне явище, в житті останніх вирішальну роль відіграють два фактори – заплава і клімат. Також він займався рослинністю пісків, питаннями сукцесій при

заростанні пісків. Вчення про сукцесію використав при побудові генетичної класифікації ґрунтів на основі аналітичних рядів.

У 1920 р. Д.Г. Віленського призначили спеціалістом обласного управління при сільськогосподарській дослідній справі Нижнього Поволжя та керівником геоботанічних досліджень з метою «становлення областей Царіценської та Астраханської губернії».

М.В. Клоков

Долучитися до діяльності тоді ще вченого комітету Д.Г. Віленський прагнув ще на початку 20-х рр. Свідченням цього є заява до СГНКУ, датована 3.08.1921 р., з проханням надати місце в одному із закладів за спеціальністю – прикладна ботаніка і луківництво. У жовтні 1921 р. вийшов наказ №32 СГВКУ про зарахування Д.Г.Віленського спеціалістом Ботанічної секції, але переїзд вченого в Україну не відбувся. Він перейшов на роботу асистентом кафедри ботаніки Тіфліського (Тбіліського) політехнічного інституту [14, с. 34]. Лише згодом він долучився до діяльності СГНКУ, паралельно працюючи в Харківському сільськогосподарському інституті.

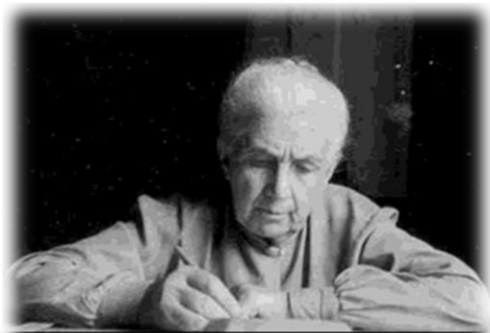

Д.Г. Віленський

Ще один спеціаліст СГНКУ – М.В. Клоков, вивчав флору Української РСР, та Європейської частини СРСР, здійснив низку експедицій, займався детальним вивченням роду чебрець на території всього Радянського Союзу. Він був одним із перших науковців, який абстрагувався від впливу авторитету «Флори» І.Ф. Шмальгаузена і поставив проблему критичного перегляду української флори [15, арк. 172, 173]. Учні Клоківської школи зробили вагомий внесок у географію та систематику рослин різних регіонів України: О.Н. Дубовик – Донецького Лісостепу і Кримсько-Новоросійської провінції, Л.І. Крицька – Правобережного Степу, А.Н. Краснова – степової і лісостепової зон, В.В. Новосад – рівнинного і східного Криму [16, с. 167].

Ще одна учениця В.І. Талієва – Н.О. Шостенко, будучи членом СГНКУ і працюючи з 1923 р. асистентом кафедри ботаніки Харківського фармацевтичного технікуму, паралельно, з 1925 р., очолювала ботанічний відділ Асканії-Нова. Завдяки її геоботанічним дослідженням у заповіднику вдалося виділити ще одну абсолютно заповідну ділянку в 4800 га, яка і донині входить у ділянку «Успенівка». Архівні матеріали свідчать, що їй не раз, разом з іншими науковими співробітниками, шляхом проведення геоботанічних досліджень доводилося відстоювати від відомчих потуг заповідну цілину, в 1928 р. вдалося домогтися скасування рішення Наркомзему УРСР про перенесення заповідної ділянки [17, арк. 1–3]. У 1927–1928 рр. учена досліджувала цілинні ділянки в Північному Криму та Одеській області [18, арк. 89; 19, арк. 120–125; 20, арк. 1–5].

Н.О. Десятова-Шостенко також зробила істотний внесок у вивчення рослинності. Особливу увагу вона приділяла дослідженню степових і галофітних рослинних угруповань, відзначаючи, що головною метою будь-якого вивчення рослинного покриву має бути «виявлення генезису флори і рослинності в

Н.О. Десятова-Шостенко

історичній перспективі», і пропонуючи детальну методику їх проведення. Її ґрунтовні геоботанічні дослідження островів Тендра, Джарилгач, Довгого, Орлова та ін., степового заповідника «Асканія-Нова» стали основою створення низки приморських заповідників. Створені в співавторстві з Ф.Я. Левиною і М.С. Шалитом карти рослинності стали базовими для подальшого фітомоніторингу в перших заповідниках Причорномор'я. Одночасно вона вивчала запаси сировини лікарських рослин, зокрема, ромашки лікарської на островах Орлов і Тендра в Причорномор'ї. Ретельність досліджень рослинного покриву, досліджуваних нею, була підтверджена не тільки багатим гербарним матеріалом, флористичними списками, численними геоботанічними описами,

але і детальним картографуванням рослинності, проведених спільно з М.С. Шалитом [4, с. 142–147].

Установлено, що одним із видатних учених секції геоботаніки СГНКУ з 1922 р. був М.І. Котов (1896–1978) – ботанік, флорист, систематик, геоботанік, ресурсознавець, доктор біологічних наук (1940), професор (1943). У 1922 р. він закінчив Харківський університет. У 1923–1927 рр. працював геоботаніком СГНКУ; 1927–1928 рр. – старшим науковим співробітником Українського інституту прикладної ботаніки в Харкові; 1929 – 1936 рр. – в Українському інституті рослинництва в Харкові. У 1938 р. М.І.Котов переїхав до Києва, де працював старшим науковим співробітником Інституту ботаніки АН УРСР до 1978 р. (1941–1971 очолював відділ систематики і географії вищих рослин).

М.І. Котов

М.І. Котов брав участь у відрядженнях, організованих ботанічною секцією СГНКУ, зокрема у 1923 р. ним обстежено забур'янілості полів поблизу цукроварень, у 1924 р. учений разом із М.В. Клоковим здійснили низку ботанічних екскурсій степами Харківської губернії, у 1925 р. М.І. Котов разом з О.А. Єліашевич та О.В. Прянишніковим відправився на екскурсію до Дніпровських порогів, у 1925 р. Ботанічна секція СГНКУ відрядила М.І. Котова до Одеси. Там за завданням і за рахунок коштів Південної краєвої організації вчений вивчав сільськогосподарські меліорації, а також долини річок Інгул та Інгулець. У 1926 р. М.І. Котов узяв участь в експедиції в долину річки Самари, організованій СГНКУ, у зв'язку з Дніпробудом. У 1927 р. М.І. Котов разом із геоботаніком О.В. Прянишніковим досліджували рослинність півночі Арабатської стрілки.

Під час численних геоботанічних екскурсій та експедицій М.І. Котову вдалося зібрати близько 22800 гербарних зразків, описати низку нових видів рослин, зокрема такої цінної та важливої кормової рослини, як люцерна прямостояча. Також ученому вдалося відкрити промислове значення каучуконосної рослини – кульбаби осінньої, або крим-сагізу, яка в подальшому

культивувався на південних угіддях УРСР. М.І. Котов досліджував неродючі, «важкі» для сільськогосподарських культур землі та пропонував освоювати їх новими рослинами, корисні властивості яких відкривав у численних дослідженнях [3].

У 1920–1921 рр. Є.М. Лавренко та О.А. Яната взяли участь у геоботанічних дослідженнях, які разом з вивченням четвертинних відкладів були організовані секцією ґрунтознавства СГНКУ під керівництвом Г.Г. Махова. Наслідком цього стали спеціальні карти, що були схвально сприйняті на першій нараді ґрунтознавців України у квітні 1923 р., а також ґрунтова карта СРСР у масштабі 1:4200000, видана у 1925 р. за редакцією К.Д. Глінки та Л.І. Прасолова [21, с. 1472].

Підсекція геоботаніки співпрацювала з Секцією ґрунтознавства СГНКУ, якою проведено комплексну роботу, що передбачалася її п'ятирічним планом з виконання ґрунтової зйомки України у триверстовому масштабі (за рахунок округів). У 1923–1926 рр. вивченням ґрунтів Луганської округи займалися Г.Г. Махов (науковий керівник робіт), Є.М. Лавренко (керівник геоботанічною частиною) як представник Ботанічного саду (м. Харків), працівник Геолого-Розвідкової Управи В. Крокос (відповідальний за геологічне наповнення), О.П. Чефранов, Н.Б. Вернардер і Г.С. Гринь. Загальним позитивним висновком трирічної роботи стало розуміння, що тільки при творчому поєднанні знань докучаєвського морфолого-генетичного ґрунтознавства за рахунок польових досліджень у поєднанні з геоботанікою можна одержати достовірні результати при створенні повної об'єктивної класифікації ґрунтів краю [22, с. 270–271].

Махов Г. Г.

Є.М. Лавренко тісно співпрацював з керівником секції ґрунтознавства СГНКУ професором Г.Г. Маховим, який продовжив докучаєвську традицію польового обстеження ґрунтів. Останній підготував на матеріалах експедицій В.В. Докучаєва, М.О. Дімо, М.К. Клепініна, В.В. Курилова, О.Г. Набоких,

Ф.І. Левченка та своїх власних карту ґрунтів України (масштаб 1:1 050 000), видану в 1926 р. секцією ґрунтознавства СГНКУ. Цього ж року Є.М. Лавренком опубліковано працю «Леса Донецького кряжа» [23, с. 49–66], в якій автор висловив вдячність професору Г.Г. Махову за участь у 1925 р. в експедиції з рекогносцирувального дослідження ґрунтів Донбасу у якості ботаніка. Наступного року вченими у співавторстві опубліковано роботу «Почвоведение и геоботаника» [24, с. 36–62], де вперше визначено вертикальну зональність ґрунтового покриву Донецького кряжа і виділено «лісостеп» на вершинному полотні його кряжової частини. Такий висновок мав важливе практичне значення для подальшого розвитку українського ґрунтознавства. Варто зазначити, що кращий підручник того часу з ґрунтознавства «Почвоведение» [25], що належав перу професора Д.Г. Віленського, побудований на принципі тісного поєднання природного рослинного покриву з видозмінами ґрунтів, які відкрили Г.Г. Махов і Є.М. Лавренко.

Учені підсекції геоботаніки брали участь у роботі над комплексною ботанічною працею «Флора УСРР», організованій Ботанічною секцією СГНКУ. Основною метою цього видання було здійснення систематичного інвентарю і точного опису усіх диких, натуралізованих і адвентивних рослин, які може використати промисловість, сільське господарство і зелене будівництво. У 1925 р. комісією при секції в складі Д.Г. Віленського, М.І. Котова, Є.М. Лавренка, Г.Г. Махова й О.В. Фоміна було розроблено ботаніко-географічне районування [26, с. 11–33], орієнтовне для наступних ботаніко-географічних дослідів, про що згадується у першому томі визначника. Саме на неї спиралися всі ботаніки-дослідники, відносячи рослини до тих чи інших регіонів країни.

У зв'язку зі згортанням діяльності СГНКУ у 1927 р., опрацювання і видання «Флори УСРР» було покладено на Український інститут прикладної ботаніки (згодом – на Інститут ботаніки АН УСРР), із залученням до роботи фахівців-ботаніків із Харкова, Ленінграда й Москви. Таким чином визначник вийшов у світ у двох виданнях: 1) «Флора УСРР. Визначник квіткових і вищих

спорових рослин УСРР», (вийшов лише один том у 1935 р., у якому Є.М. Лавренко – заступник редактора); 2) «Флора УРСР» у 12 томах, опублікованих Інститутом ботаніки АН УРСР впродовж 1938–1965 рр. Вказане наукове видання відповідало найвищим вимогам світової систематики, у ньому було представлено величезні збірки гербаріїв України, подано систематичний інвентар і точний опис усіх диких, натуралізованих і адвентивних рослин із зазначенням їх географічного поширення, корисних технічних властивостей, харчових якостей тощо.

У 1927 р. під керівництвом професора Д.Г. Віленського проводились дослідження земель державного меліоративного фонду в Мелітопольському окрузі на північному узбережжі Сиваша і в районі станції Ново-Олексіївки, на Чонгарському півострові, островах Чурюк, Бірючому та ін. Метою цих досліджень було вивчення природних умов вказаних земель для складання плану досліджень та покращення їх використання. Робота проводилася на кошти місцевого союзу вівчарів за домовленістю між СГНКУ і кооперативним об'єднанням «Сільський господар». Експедиція носила комплексний характер, при дослідженні було проведено детальне нівелювання і складена геологічні, ґрунтові і ботанічні карти на площі 17 тис. га [1, с. 153–155].

Станом на 1927 р. підсекція геоботаніки підвела результати попередніх досліджень флори України, організувала низку нових експедиційних обстежень, зокрема луків і боліт з метою їх оцінки та меліорації, склала ботаніко-географічну карту України тощо. До цієї роботи було залучено Меліозем, Окрзем, сільськогосподарську кооперативну мережу (по лінії меліорації), ботанічні установи України та сільськогосподарські школи [27, с. 121]. Результатом досліджень, проведених геоботаніками М.І. Котовим і О.В. Прянишниковим, геологом П.І. Луцьким, ґрунтознавцями Т.П. Таранцем і С.С. Москвичовим та ботаніком Ф.Я. Левіною стала низка карт та праць: «Геоботанический очерк острова «Степок» в Азовском море» (М.І. Котов, 1928 р.), «Матеріали до вивчення рослинності понад Сивашської смуги

України» (М.І. Котов, О.В. Прянишніков 1928 р.), «Ботаническая экскурсия на полуостров Чокрак» (М.І. Котов, 1930 р.) та ін.

Разом з тим, геоботанічні дослідження проводилися у Харківському сільськогосподарському інституті, де в 1924 р. було організовано науково-дослідну кафедру ґрунтознавства. До складу кафедри увійшли три секції: 1) динаміки та хімії ґрунтів; 2) географії та морфології ґрунтів і 3) геоботаніки. Очолити третю секцію – секцію геоботаніки – було запрошено професора Д.Г. Віленського, який до цього часу працював доцентом кафедри ботаніки та загального землеробства Тбіліського політехнічного інституту. В архівних матеріалах міститься доповідна записка Д.Г. Віленського «Про необхідність організації при науково-дослідній кафедрі ґрунтознавства в Харкові геоботанічної секції», в якій зазначено важливість геоботаніки як науки, завдання і план роботи геоботанічної секції науково-дослідної кафедри ґрунтознавства. У цьому документі Д.Г. Віленський зазначив, що основними завданнями геоботанічної секції є вивчення взаємовідносин між рослинами дикими та культурними і ґрунтом та з'ясування тих ознак рослин, що є показниками пристосування їх до того чи іншого ґрунту. У зв'язку з цим у план роботи секції входила едафічна екологія рослин, а найголовнішим завданням секції була екологічна класифікація рослин за ознакою відношення їх до едафічних умов оточення. Об'єкт вивчення секції охоплював як окремі рослини, так і весь рослинний покрив України [28, арк. 1–27].

Вивчення окремих рослин проводилося переважно стаціонарним методом, вивчення усієї рослинності – шляхом маршрутних та комплексних геоботанічних досліджень. Для стаціонарних досліджень секцією закладено спеціальну дослідну ділянку з натуральним та штучно підготовленими ґрунтами. Серед останніх були різні за механічним і хімічним складом (з добавкою піску та лесу в різних відношеннях, з добавкою кухарської солі тощо) та з різною реакцією від різко лужної до нейтральної. На цій ділянці насамперед була представлена колекція тих рослин, екологія яких вивчалася фізіологічним та екологічним методами. Сюди належали степові, піщані,

солонцеві та солончакові рослини. Велику увагу звернено на вивчення екологічних властивостей лугового ячменю, введення якого в культуру було одним з основних завдань секції.

Серед інших завдань секції були геоботанічні дослідження України, спрямовані на вивчення інтразональних рослинних формацій, зокрема солонців, пісків, луків та крейди. Д.Г. Віленський вказував, що для виконання зазначеного плану роботи секції необхідно мати двох аспірантів та для технічної допомоги –препаратора-художника. Крім того, вчений обґрунтував необхідність відряджень на Херсонщину, Полтавщину та Харківщину для збору насіння, стартового матеріалу для анатомічних досліджень (ксерофітів, псамофітів і галофітів), а також до Ленінградського ботанічного саду для опрацювання гербарних матеріалів та використання повнішої закордонної літератури [29, с. 320–323].

За період існування кафедри та геоботанічної секції її члени провели низку досліджень: знахідки нових для України родів рослин, а також реліктових видів, характерних як провідників у виявленні післяльодовикової історії, вивчення рослинності Олешківських пісків, району Донбасу, Чорноморських степів тощо.

Упродовж 1925–1926 н. рр. секція геоботаніки проводила дослідження ґрунтів і рослинності солонцевих районів на Дніпропетровщині, Полтавщині та Харківщині, заклала дослідну ділянку для вивчення галофітів. Результати цих досліджень професор Д.Г. Віленський та науковий співробітник Є.М. Лавренко опублікували в статті «Солонцевий комплекс на Харківщині».

В 1926 р. професор Д.Г. Віленський за дорученням комісії Дніпробудівництва при Наркомземі УРСР провів обстеження ґрунтів нижньої частини долини річки Самари від Дніпропетровська до Новомосковська. У цей же час на кошти науково-дослідної кафедри ґрунтознавства при Харківському сільськогосподарському інституті було розпочато систематичні дослідження солонців України, проведено дослідження солонцевого району в Полтавській, в Чернігівській і Харківській губерніях [1, с. 154].

У 1927–1928 рр. на базі науково-дослідної кафедри сільськогосподарської ботаніки та Ботанічної секції СГНКУ в системі НКР створено Український інститут прикладної (застосовної) ботаніки та в системі НКЗС – Інститут генетики та селекції. У 20–30-х рр. ХХ ст. в УІПБ сформувався колектив талановитих флористів і систематиків, ідеї та діяльність яких у подальшому зробили вирішальний вплив на розвиток ботаніки в Україні. У структурі УІПБ було створено відділ прикладної геоботаніки, який у своєму складі мав підвідділ ботанічної географії (керівник Є.М. Лавренко, який паралельно завідував гербарієм, співробітники М.В. Котов, Н.О. Шостенко), кормових займищ (керівник П.Л. Раменський), меліораційних займищ (керівник – Д.Г. Віленський), лісових займищ (керівник – П.Г. Висоцький) [30, арк. 3–9].

До заслуг учених інституту і зокрема відділу прикладної геоботаніки слід віднести природоохоронну діяльність. Низка співробітників установи були членами Українського комітету охорони природи (окрім того Є.М. Лавренко та Н.О. Шостенко свого часу виконували обов'язки харківського крайового інспектора охорони пам'яток природи) [31, арк. 74–75]. Показовим є той факт, що у липні 1928 р. колектив УІПБ звернувся до наркома земельних справ із запереченням проти перетворення заповідника «Хомутовський степ» на радгосп. Ініціативу установи підтримав Народний комісаріат освіти, який звернувся до Маріупольського окрвиконкому з проханням залишити хомутовську цілину заповідником. Важливість цієї природоохоронної території для сільськогосподарської науки була доведена геоботанічними дослідженнями Ю.Д. Клеопова, Є.М. Лавренка, а також експедицією дослідження ґрунтів, очолюваною О.П. Чефрановим. Ними наголошено, що Хомутівський степ – «єдина на території України цілина в межах розповсюдження надазівської та південної чорноземлі, що досить добре репрезентує ґрунтово-рослинний комплекс Надозівського району» [32, арк. 28, 28 (зв.)]. Є.М. Лавренком, О.П. Чефрановим та директором Маріупольського музею краєзнавства І.П. Коваленком проведено обстеження заповідника «Хомутовський степ», який входив до складу музею, та складено відповідний акт, де сформульовано

конкретні пропозиції щодо охорони та вивчення цілини. У 1930 р. на підставі геоботанічних досліджень Є.М. Лавренка та І.Г. Зоза, проведених у 1927–1928 рр., харківським крайовим інспектором охорони пам'яток природи М.С. Шалитом ініційовано створення степового заповідника «Михайлівський степ» на території Штепівського району Сумської округи (нині – Лебединський район Сумської області).

У 1931 р. УІПБ разом з Одеським генетичним інститутом було реорганізовано в Український інститут рослинництва (УІР) [33, арк. 9–12]. У листі до Наркомзему виконувач обов'язків директора інституту наводить структури реорганізованих та запланованої установ. Зокрема, серед підрозділів УІР передбачалось створення відділу «природні займи (геоботаніки)». Про значимість новоствореної установи в тогочасних геоботанічних дослідженнях можна зробити висновок з листа керівника Сектора науково-дослідних установ Народного комісаріату земельних справ до директора інституту Ф.Т. Помаленького з проханням узяти участь у Всесоюзній виробничій конференції в справі геоботаніки та систематики вищих рослин (м. Ленінград) з уповноваженням представляти НКЗС УСРР [33, арк. 54].

У ЦДАВО зберігається програма Української планової ботанічної наради флористів, систематиків і геоботаніків, а також представників ботанічних філій і садів, організованої Українським науково-дослідним інститутом ботаніки 23–27 травня 1931 р. у Києві. Зокрема, проблеми геоботаніки піднімалися в наукових доповідях «Планування науково-дослідчої роботи на Україні в галузі флористики, систематики і геоботаніки» (співдоповідачі Д.К. Зеров та Є.М. Лавренко), «Вимоги на геоботанічну і флористичну роботу від господарчих організацій та прикладних науково-дослідчих установ» (доповідь представників Народного комісаріату земельних справ та Вищої ради народного господарства), «Про плянову участь геоботаніків, флористів та систематиків у IV з'їзді ботаніків» (співдоповідачі О.В. Фомін та А.М. Окснер), «Єдина методика геоботанічних досліджень» (співдоповідачі Є.М. Лавренко та В.П. Кушниренко), окремим питанням були «Активні завдання геоботаніків,

фльористів і систематиків України та організації їх колективного виконання», в контексті яких О.В. Фомін та Н.О. Десятова-Шостенко доповідали про видання «Критичної Фльори України», Є.М. Лавренко і Ю.Д. Клеопов – про «монографію рослинного вкриття України з геоботанічними мапами» [33, арк. 32–36].

З 1934 р. провідні геоботаніки Є.М. Лавренко та Д.Г. Віленський перейшли на роботу до наукових установ РСФРС, М.В. Клоков продовжив дослідження в Науково-дослідному інституті ботаніки при Харківському державному університеті, зберігши в Харкові науковий напрям геоботаніки. У подальшому науковий центр геоботанічних досліджень зосереджувався в Інституті ботаніки АН УРСР, де справу продовжили М.І. Клоков, який переїхав до Києва у 1938 р., Д.К. Зеров, Ю.Д. Клеопов та інші.

Таким чином, можна стверджувати, що 20–30-ті рр. ХХ ст. характеризуються інтенсивними дослідженнями, проведеними науковими сільськогосподарськими та ботанічними установами й організаціями – Сільськогосподарським науковим комітетом України, Харківським університетом, Українським інститутом прикладної ботаніки, Харківським сільськогосподарським інститутом та ін., провідними науковцями (Є.М. Лавренко, Д.Г. Віленський, Г.Г. Махов, Н.О. Десятова-Шостенко та інші) створено низку геоботанічних карт окремих регіонів України. Ботанічною секцією СГНКУ було розпочато роботу над комплексною ботанічною працею «Флора УСРР». У 1925 р. комісією при секції в складі Д.Г. Віленського, М.І. Котова, Є.М. Лавренка, Г.Г. Махова і О.В. Фоміна було розроблено ботаніко-географічне районування. За період існування науково-дослідної кафедри та геоботанічної секції Харківського сільськогосподарського інституту її члени провели низку досліджень: знахідки нових для України родів рослин, а також реліктових видів, характерних як провідників у виявленні післяльодовикової історії, вивчення рослинності Олешківських пісків, району Донбасу, Чорноморських степів тощо. Проведені Є.М. Лавренком, Н.О. Десятовою-Шостенко та іншими вченими геоботанічні дослідження

довели значимість виділення територій в заповідники. Геоботаніки на основі знайдених цінних зразків степової флори ініціювали створення заповідників Михайлівська цілина, Успенівський степ, відстояли від розорювання заповідник Хомутовський степ. Враховуючи важливе значення геоботаніки для економічного, природоохоронного секторів України, в наукових основах ведення агропромислового виробництва надзвичайного визначення набуває посилення впливу результатів наукових досліджень з геоботаніки на розробку теоретико-методологічних засад стратегічного управління розвитку рослинництва, методичних підходів та практичних рекомендацій щодо формування стратегії подальшого розвитку галузі.

Список використаних джерел та літератури

1. Ковальська К. В. Д. Г. Віленський один з організаторів вітчизняного ґрунтознавства 20–50-х років ХХ століття / К. В. Ковальська // Геополітика і екогеодинаміка регіонів. – 2014. – Т. 10, вип. 2. – С. 152–156.

2. Карамышева З. В. Евгению Михайловичу Лавренко 100 лет / З. В. Карамышева // Степной бюлетень. – Новосибирск : НИЦ ОИГГМ СО РАН, Издательский дом «Манускрипт», 2000. – № 6. – С. 49–51.

3. Козубенко Ю. Л. Визначний український ботанік М. І. Котов і його внесок в охорону рослин України [Електронний ресурс] / Ю. Л. Козубенко // Наука та наукознавство. – 2014. – № 1. – С. 110–117. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NNZ_2014_1_13.

4. Шевера М. В. Н. А. Десятова-Шостенко : возвращение из забвения (к 125-летию со дня рождения) / М. В. Шевера, Н. М. Федорончук, А. И. Кузьмичев // Самарская Лука : проблемы региональной и глобальной экологии. – 2015. – Т. 24, № 1. – С. 139–178.

5. Висоцький Георгій Миколайович // Національна академія наук України 1918–2013 : персональний склад / В. М. Палій, Ю. О. Храмов ; Центр дослідж. нац.-техн. потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва НАН України. – К. : Фенікс, 2013. – С. 23.

6. Борейко В. Е. Популярный биографо-библиографический словарь-справочник деятелей заповедного дела и охраны природы Украины, Царской России и СССР (1860–1960) / В. Е. Борейко. – К., 1995. – Т. 2. – С. 24–25.

7. Андреева Т. Йосип Конрадович Пачоський / Т. Андреева // Волинський музей : Історія і сучасність : тези та матеріали І наук.-практ. конф., присвяч. 65-річчю Волин. краєзн. музею та 45-річчю Колодяжн. літ.-мемор. музею Лесі Українки. – Луцьк, 1998. – С. 43–44.

8. Сільськогосподарський науковий комітет України (1918–1927 рр.): зб. док. і матеріалів / УААН, ДНСГБ; уклад.: В. А. Вергунов, А. С. Білоцерківська, Б. К. Супіханов, С. Д. Коваленко; під заг. ред. М. В. Зубця, Ю. Ф. Мельника; наук. ред. В. А. Вергунов. – К., 2006. – 528 с.;

порт., фото – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 14).

9. *Центральний* державний архів вищих органів влади і управління (далі ЦДАВО) України, ф. 166, оп. 6, спр. 1270, арк. 83–89.

10. *Лавренко Е. М.* К флоре Харьковського уезда / Е. М. Лавренко // Бюлл. Харьковського о-ва любителів природи. – 1918. – № 2–3. – С. 28–30.

11. *Евгеній* Михайлович Лавренко. Матеріали к бібліографії учених СРСР. – М. : Наука, 1974. – 111 с.

12. *Флора* УСРР : визначник квіткових та вищих спорових рослин УСРР. Ч. I. Вищі спорові, голонасінні та вкритонасінні односім'ядольні / за ред. М. Лясківського (ред.), Є. Лавренка, П. Опперманна [та ін.]. – К. : Держ. вид-во колгоспн. і радгоспн. л-ри УСРР, 1935. – 367 с.

13. *ЦДАВО* України, ф. 27, оп. 17, спр. 736, арк. 1–11.

14. *Вергунов В.* Невідомі сторінки життя та творчої діяльності професора Д. Г. Віленського / В. Вергунов // Історія української науки на межі тисячоліть. – Вип. 23. – К., 2006. – С. 32–40.

15. *ЦДАВО* України, ф. 1, оп. 24, спр. 8, арк. 172, 173.

16. *Козій Т.* Науково-дослідна діяльність Михайла Васильовича Клокова у Харківському державному університеті (1915–1941 рр.) / Т. Козій // Переяславський літопис : зб. наук. статей / ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2014. – Вип. 5. – С. 164–169.

17. *Архив* Санкт-Петербургского отделения РАН, ф. 996, оп. 1, д. 5, лл. 1–3.

18. *ЦДАВО* України, ф. 27, оп. 9, спр. 591, арк. 89.

19. *ЦДАВО* України, ф. 2, оп. 7, спр. 72, арк. 120–125.

20. *ЦДАВО* України, ф. 166, оп. 12, спр. 8752, арк. 1–5.

21. *Караваяева Н. А.* Мировые почвенные карты : время И. П. Герасимова и современное состояние / Н. А. Караваяева, М. И. Герасимова // Почвоведение. – 2005. – № 12. – С. 1469–1476.

22. *Вергунов В. А.* Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки / В. А. Вергунов ; УААН, ДНСГБ. – К. : Аграр. наука, 2006. – 492 с.

23. *Лавренко Е. М.* Леса Донецкого кряжа / Е. М. Лавренко // Почвоведение. – 1926. – № 3–4. – С. 49–66.

24. *Махов Г.* Почвоведение и геоботаника / Г. Махов, Е. Лавренко // Почвоведение. – М. ; Л. : Госиздат Главнауки, 1927. – № 1 (год изд. 22). – С. 36–62.

25. *Виленский Д. Г.* Почвоведение / Д. Г. Виленский. – 3-е изд., доп. – М. : Гос. учеб.-пед. изд-во М-ва просвещения РСФСР, 1957. – 465 с.

26. *Лавренко Є. М.* Характеристика ботаніко-географічних районів УСРР / Є. М. Лавренко / Флора УСРР. – К. : АН УСРР, 1936. – С. 11–33.

27. *Коваленко С. Д.* Історія Ботанічної секції Сільськогосподарського наукового комітету України (1918–1927) / С. Д. Коваленко, Г. М. Красніцька ; НААН, ДНСГБ ; відп. ред. В. А. Вергунов. – К., 2010. – 169 с. – С. 121.

28. *ЦДАВО* України, ф. 166, оп. 5, спр. 742, арк. 1–27.

29. *Огляд роботи науково-дослідної кафедри ґрунтознавства (1924–1927)*
// Вісн. природознавства. – К., 1927. – № 5–6. – С. 320–323.
30. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6278, арк. 3–9.
31. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 10, спр. 505, арк. 74–75
32. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 9, спр. 591, арк. 28, 28 зв.
33. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 11, спр. 1118.